

פרשת

יותר משבע שנים אחרי סיום פרשת "רותם" החליט נשיא מצרים, נאצר, להכניס את צבאו לסיני במהלך שיעדו המוצהר היה הרתעת ישראל מתקיפת סוריה. ליווא (אלוף) ג'מאל מזלום, לשעבר מנהל המרכז ללימודים אסטרטגיים בצבא המצרי, עיגן את החלטת נאצר ב־67' במורשת "רותם" מ־1960: "היה אירוע בשנת 1960, שעה שישראל ריכזה [כוחות] מול סוריה, והצבא המצרי הגיב ונכנס באופן כמעט מלא לסיני, וישראל חזרה בה [נסוגה]. ייתכן שההנהגה המצרית דימתה [ב־1967] אפשרות של מפגן צבאי, שיסתיים ללא מלחמה, כפי שאירע בשנת 1960". גם תגובת הישראלים למהלך המצרי ב־1967, לפחות בשלבו הראשון של המשבר, הוסברה בזיכרון "רותם".

חרף מרכזיותה של פרשת "רותם" ביחסי מצרים-ישראל בתקופה שבין פינוי צה"ל מסיני ב־1957 ועד מלחמת 1967 נותרה פרשה זו בגדר חוליה חסרה בהיסטוריוגרפיה של הסכסוך כמו גם בלימוד משברים בינלאומיים. מטרת מאמר זה היא לסגור את הפער הקיים.

פרשת "רותם": השתלשלות האירועים

רקע: עד 1 בפברואר 1960

מאז השלים צה"ל את פינוי סיני במארכ 1957, נותר חצי האי מפורז ברובו מצבא מצרי, אף שלא חלו כל מגבלות פורמליות על הכנסת יחידות צבא לאיזור. בניגוד לתקופה שקדמה למבצע סיני, לא עיבה הצבא המצרי את מאחזיו בחצי האי והסתפק תחת זאת בסד"כ, שמנה בימי שגרה כחטיבת חי"ר אחת, מספר אלמנטים של גדודי סיור מוצנחים ושל גדודי מכוניות גבול ועד 100 טנקים. זאת ועוד, מצרים גם לא חזרה לאחר סיום הנסיגה הישראלית מרצועת עזה למתכונת של הפעלת יחידות הפידאין, שקודם למבצע סיני שימשו לביצוע פעולות טרור בישראל. עם חזרת הממשל הצבאי המצרי לרצועת עזה אורגנו

ב־24 בפברואר 1960 ביצע חיל האוויר גיחת צילום מעל קדמת סיני. ממצאי הגיחה העלו כי רוב הצבא המצרי – כולל דיוויזיית השריון מספר 4, עוצבת הלחימה העיקרית שלו – נפרס בטווח של כמה עשרות קילומטרים לאורך הגבול עם ישראל. חרף העובדה, כי לרשות אמ"ן עמדה התרעה איכותית לגבי האפשרות של כניסת הצבא המצרי לסיני, הופתע המטה הכללי ממהלך זה, שנועד להרתיע את ישראל מלתקוף את סוריה. בתגובה מיידית, שניתן לה שם הקוד "רותם", הוחלט על כוננות כלל צה"לית, על גיוס מילואים חלקי ועל תגבור מהיר של יחידות צה"ל בנגב – שמנו באותו מועד בין 20 ל־30 טנקים – בשתי חטיבות שריון (חטיבות 7 ו־37), בחטיבת חי"ר מספר 1 וביחידות נוספות. למהלך הכוח המצרי ולתגובה הישראלית היו השלכות קצרות טווח וארוכות טווח. בטווח הזמן המיידי נקלעו שתי המדינות למשבר צבאי חמור, וההסתברות להתנגשות צבאית ביניהן עלתה משמעותית. אולם גם לאחר שהמשבר התפוגג, לקראת אמצע מארכ 1960, נותרו רישומיו בדפוסי החשיבה האסטרטגית במצרים ובישראל.

"רותם"

ד"ר אורי בר-יוסף*

*החוג למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה.

הסורי תואפיק תחתון, אף הוא בשטח המפורז הישראלי. ראש משקיפי האר"ם בישראל באותה תקופה, גנרל ואן הורן, טוען בזיכרונותיו, כי ראשית שרשרת האירועים, שהובילה לפעולת תואפיק, היא בספטמבר 1957, כאשר ישראל הכריזה על כוונותיה לחפור תעלת ניקוז, שתעבור בחלקה בשטח הכפר תואפיק תחתון. כאשר הגיעו פועלים ישראליים, מלווים בכוח של משמר הגבול למבואות הכפר והחלו לחתוך את גדרותיו, פתחו הסורים באש. ישראלי אחד נהרג, ואחר נפצע. מחשש לתגובה ישראלית נטשו תושבי הכפר את בתיהם ללא שוב.³ באוקטובר 1958 השלימה ישראל את בנייתה של תעלת ניקוז אחרת, שלא עברה בשטח הכפר, ואף שעד סוף 1959 נמנעה ממימוש זכויות העיבוד במלוא השטח שממערב לתעלה, הרי שעמדה על דעתה כי לסורים אין זכויות עיבוד ברצועת האדמה (שרוחבה בין 50 ל-200 מטר) שממזרח לתעלה ועד לגבול הבינלאומי בין שתי המדינות. ניסיונות פישור של משקיפי האר"ם, אשר הציעו כי לישראל תהיינה זכויות עיבוד מלאות ממערב לתעלה, ולסורים זכויות דומות ממזרח לה, עלו בתוהו.⁴ בדצמבר 1959 התחדשו התקריות בין הסורים, שהמשיכו בעיבוד אדמות ממערב לתעלה, כפי שנהגו לעשות עד אז, לבין יחידות של משמר הגבול הישראלי, שגירשו אותם מן האיזור. בהמשך החלו טרקטורים ישראליים לעבד אדמות, שעד אז עובדו על-ידי איכרים סוריים. ב-24 בדצמבר נהרג שוטר מג"ב ישראלי מאש סורית. ב-29 בינואר 1960 חידשו הסורים את ניסיונות העיבוד ממערב לתעלה באבטחת כוחות צבא ניכרים, כולל ארטילריה וטנקים, שנפרסו בכפר תואפיק עליון שבשטח סוריה. ירי ישראלי במטרה להביא לנסיגת הסורים מאדמת המריבה הביא לתגובה סורית, כולל שמוש במרגמות 82 מ"מ ו-120 מ"מ, אולם תוך הימנעות מירי לעבר יישובים אזרחיים. בתקרית נוספת, ב-31 בינואר, נהרג שוטר מג"ב ישראלי, ושניים נוספים נפצעו. אלוף פיקוד הצפון, מאיר זורע, הצהיר בתגובה לתקרית, כי "אנו רואים עניין זה כרציני ונפעיל את מלוא הכוח כדי לשים קץ לחדירות הסוריות".⁵

אומנם יחידות הפידאין מחדש על-ידי המודיעין המצרי, אולם הן הופעלו לשם איסוף מודיעין בתוך ישראל ולא לשם ביצוע פעולות טרור.

אמ"ן, כמו גם מקבלי החלטות בתחום הפוליטי-צבאי בישראל, העריך כי הפרופיל הצבאי הנמוך של קהיר הינו פועל יוצא של מלחמת '56, אשר הביאה לטעינתן מחדש של סוללות ההרתעה הישראלית. הערכת אמ"ן גרסה, כי גם אם תוצאותיה הפוליטיות של המלחמה שיחקו לידיו של נאצר, הרי היכולת הצבאית הישראלית, אשר הופגנה במהלך המבצע, הרשימה דיה את המצרים כדי למנוע מהם כל הרהור בדבר פרובוקציות חדשות בגבול עם ישראל. עם זאת לתבוסה הצבאית המצרית היה גם היבט נוסף: בנייה מחדש של הצבא המצרי, שהצטייד בקצב מהיר באמצעי לחימה מזרחיים, ומראשית שנות ה-60 החל להתאמן בדוקטרינת הלחימה הסובייטית. הערכת אמ"ן הייתה על כן, כי בעוד שבמישור הביטחון השוטף נשמר השקט בגבול ישראל-מצרים, הרי שבמישור הביטחון היסודי הולך ונבנה הפוטנציאל לסיבוב נוסף.

לעומת השקט ששרר בגבול ישראל-מצרים לאחר מבצע סיני, נמשכו – אף כי ברמת אינטנסיביות משתנה – תקריות גבול בין ישראל לסוריה לאורך כל התקופה. מקורן של תקריות אלה, שהחלו זמן קצר לאחר החתימה על הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לסוריה ביולי 1949, בחילוקי דעות בין שני הצדדים בדבר גבולות האזורים המפורזים בצד הישראלי ובדבר הפעילות המותרת לישראל באזורים אלה. עם איחוד מצרים וסוריה במסגרת הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"ם) בפברואר 1958, הלכה ונוצרה האפשרות כי הסלמה בגבולה הצפוני של ישראל תשפיע על פעילותה הצבאית של מצרים בדרום. קובעי מדיניות מצריים העריכו, כי מעצם האיחוד ותיאום הפעילות הצבאית בין שני חבלי קע"ם תתקשה ישראל לממש את "תוכניות ההתפשטות שלה".²

בדצמבר 1959 שוב החלה הסלמה בגבול ישראל-סוריה. במוקד המתיחות עמדו זכויות עיבוד חקלאי של מספר חלקות אדמה בשטח המפורז שבין קיבוץ תל קציר לכפר

בדבר פעולה ישראלית ניסרו בחלל האוויר, עברו כל תושבי הכפר – למעט מספר תושבים חמושים – לכפר תואפיק עליון. המשקיף לא מצא כל סימנים ללחימה של ממש בכפר. מייד לאחר תחילת הפעולה הישראלית פתחו הסורים באש ארטילרית על תל קציר ועל יישובים אזוריים אחרים באזור, אולם בתיווך האו"ם הושגה הפסקת אש זמן קצר לאחר סיום הפעולה. אבדות הישראלים היו 3 הרוגים ו-17 פצועים, והסורים הודיעו על 9 הרוגים ו-15 פצועים.

אין זה ברור אם במהלך תהליך קבלת ההחלטות המקוצר שקדם לפעולה נלקחה בחשבון האפשרות של גלישת המתרחות מגבול סוריה לגבול מצרים, אולם יש להניח כי לאור כינונה של קע"ם נלקחה אפשרות זו בחשבון. עם זאת פעולות ישראל בשבועות שבין פעולת תואפיק לבין איתור התגובה המצרית בצורת ריכוז מסיבי של כוחות בקדמת סיני הוכיחו, כי גם אם מהלך כזה הועלה כאפשרות, לא ננקטו צעדים של ממש לקראתו.

מתיחות: 1-24 בפברואר 1960

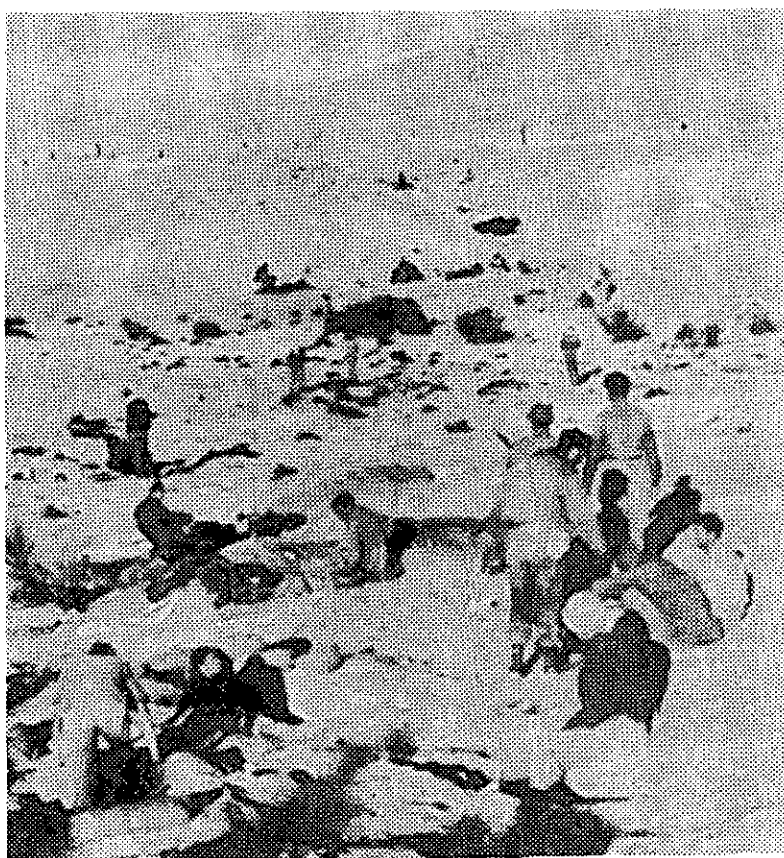
בתגובה לפעולת תואפיק העלו הסורים את הכוננות בצבאם. לאמ"ן נודע כי גויסו שתי חטיבות מילואים, אחת מהן באיזור קונייטרה, וכי הן הועמדו בכוננות לנוע בתוך שתיים עד שש שעות. כמו כן קודמו לעבר הגבול עם ישראל גדוד ארטילריה מאיזור שיח' מסכין ופולוגת טנקים מאיזור קטנה. הערכת אמ"ן הייתה כי לסורים אין עניין בחימום הגבול, אולם ייתכנו פעולות הטרדה מצידם, אם יעריכו כי האו"ם מצדיק את תביעותיהם. לקראת אפשרות של תגובה צבאית סורית הכין צה"ל מבצע לליל ה-1 בפברואר. על פי התוכנית אמור היה גדוד 50 של הנח"ל המוצנח לכבוש שלושה מוצבים באיזור כפר חרוב וחרבת עיון, ובמקביל יועד גדוד הצנחנים 890 לכבוש גבעה מזרחית מתואפיק עליון. הרמטכ"ל לסקוב, אשר הביא את המבצע לאישור בן-גוריון, נתקל בסירוב, שכן ראש-הממשלה העדיף לחכות להתפתחויות נוספות ולבחון את עמדת האו"ם קודם שייתן את אישורו לפעולה.

כלי התקשורת של קע"ם לא הסתירו את העלאת הכוננות בצד הערבי. לצד דיווחים – ששיקפו במידה מסוימת הערכה אותנטית ולא צרכים תעמולתיים בלבד – על תבוסה ישראלית בתואפיק ועל אבדות כבדות לצה"ל, כולל הפלת שני מטוסי "סופר מיסטר" ישראליים, ידע רדיו קהיר לספר גם על העלאת הכוננות במחנה הראשון (סוריה) ובמחנה השני (מצרים) ועל ישיבות חירום של מטכ"ל קע"ם בראשות גנרל עאמר. אינדיקטיבי במיוחד לגבי התפתחויות בעתיד היה מאמר המערכת של העיתון המצרי "אל-אהראם", אשר ציין כי בשעה שהמחנה הראשון של קע"ם לחם בישראלים, "הכריז המחנה השני על מצב חירום והתקדם לגבול עם כלי משחית, ועתה הוא מצפה להוראות המטכ"ל של קע"ם. שני הצבאות מהווים צבת יעילה נגד ישראל... דיווחים דומים, ולפיהם בעקבות החלטה שהתקבלה בערב הקודם "צועדים כוחות קע"ם בסיני לעבר גבול ישראל", נמסרו

ראש-הממשלה ושר הביטחון, בן-גוריון, קיבל דיווחים על התקריות בצפון, אולם לפחות בשלב ראשון לא הביע דאגה מיוחדת מן המצב. ביומנו הוא מציין, כי "מסתבך קצת המצב בגבול הסורי על יד תל קציר".⁶ אולם יומיים אחר-כך, במהלך ישיבת הממשלה השגרתית של יום ראשון, קיבל מהרמטכ"ל, חיים לסקוב, דיווחים על תקריות נוספות. במהלך הישיבה הגיעה גם הידיעה על מותו של השוטף בתקרית בצפון, ובן-גוריון החליט תוך כדי הישיבה על פעולה צבאית בלילה הקרוב במטרה להרוס את הביצורים הסוריים בכפר תואפיק תחתון. ראש-הממשלה דיווח לשריו על החלטתו, אשר בשלב ראשון התקבלה ללא התנגדות. לפנות ערב, לקראת סיום הישיבה וכמה שעות לפני שהחלה פעולת צה"ל, העלה שר הפיתוח, מרדכי בנטוב (מפ"ם), מחדש את החלטת בן-גוריון, ובעקבות זאת נערך דיון בממשלה. בסיומו הצביעו עשרה שרים בעד הפעולה, ושלושה (מרדכי בנטוב וישראל ברזילי ממפ"ם ופנחס רוזן מהפרוגרסיבים) נגדה.

פעולת תואפיק הייתה פעולת התגמול הראשונה שביצע צה"ל מאז מבצע סיני, ובמסגרתה כבש והרס כוח מחטיבת "גולני" את הכפר תואפיק תחתון. על השימוש שעשו הסורים בכפר ישנם דיווחים סותרים. העיתונות הישראלית דיווחה כי כפר זה היה למעשה יעד סורי מבוצר. בן-גוריון קיבל דיווח דומה לאחר הקרב: תואפיק "היה למעשה לא כפר, אלא מוצב מוסווה, ותושביו היו חיילים טובים, שהלכו לעבודה בבגדים ציביליים. אנשינו מצאו מדים, נשק מכל המינים, לרוב רוסי".⁷ הסורים לעומת זאת טענו, כי מדובר בכפר שאוכלס על-ידי אוכלוסייה ארחת בלבד. מדיווחו של משקיף או"ם, שסייר בכפר לאחר הפשיטה, עולה כי על הכפר הגנה תעלה רדודה יחסית, ובה מספר עמדות, ולא נמצאו בו כמעט ביצורים. יתרה מזאת, רק בסוף ינואר נכנסו לכפר חיילים סוריים בודדים, וערב הפשיטה, כאשר שמועות

הצניחה במיתלה – 1956

על-ידי סוכנות הידיעות המצרית.¹⁰ בפועל תוגבר הכוח המצרי בסיני בחטיבת חי"ר ובגדוד טנקים, אולם אמ"ן גילה מהלך זה רק מאוחר יותר. עוד מסר אמ"ן, כי חיל האוויר הסורי נכנס לכוננות מלאה. עם זאת הערכת אמ"ן הגדירה את הפריסה הסורית כ"הגנתית מובהקת", והרמטכ"ל העריך באוזני בן-גוריון, כי לסורים אין עניין בהתגררות.¹¹

אינדיקציה ברורה לכך שביסוד העלאת הכוננות בצד הערבי עמד החשש מפני פעולה ישראלית נוספת ניתן למצוא בהתרעות כלי התקשורת של קע"ם מפני הכנותיה של ישראל לביצוע פעולות תוקפניות נוספות נגד סוריה. כך, למשל, מסר רדיו קהיר על הפסקת התנועה האזרחית בגליל ועל הגעת כוחות ישראלים גדולים לשדה הקרב, ובאותו יום הצהיר קצין בכיר בצבא קע"ם, כי תצפיות סוריות איתרו תגבור כוחות גדול של צה"ל באיזור טבריה.¹² יומיים אחר כך דיווח רדיו קהיר, כי "גיסות שריון ישראלים חשים לנגב הדרומי כדי לעמוד בפני ריכוזי המחנה השני בסיני", ונמסר כי מטוסי קרב ישראלים ערכו גיחות בשמי רצועת עזה. ב-8 בפברואר הצהיר מנהיג קע"ם, נאצר, כי ארצו מצפה להתקפה ישראלית בכל רגע.

לחשש המצרי-סורי מפני יוזמה צבאית ישראלית נוספת נגד סוריה לא הייתה, ככל הנראה, כל אחיזה במציאות. צה"ל אומנם הכין תוכניות מבצע לאפשרות של הידרדרות וריכוז כוחות בצפון, אולם אלה נועדו לשמש כתגובה לצעדים סוריים ולא לשם הסלמה מצד ישראל. בן-גוריון, שדן במצב עם הרמטכ"ל לסקוב, מציין בסוף כל דיון כזה, כי ישראל לא תיזום כל מהלך צבאי ומגדיר את מטרת ישראל כשמירה על השקט "עד כמה שאפשר".¹³ יומיים אחר-כך הסביר ראש-הממשלה לשגריר האמריקני, שבא למסור לו על נכונות הנשיא אייזנהאואר לפוגשו במהלך ביקורו המתוכנן בארצות-הברית, כי תקוותו היא שהשקט יישמר, וכי ישראל פועלת במטרה להשיג רגיעה בגבול. בן-גוריון הוסיף כי הפריסה הסורית בשלב זה היא אומנם הגנתית, אולם מגמת קע"ם יכולה להשתנות במהירות, היות ומנהיגותה אינה דמוקרטית ואינה תלויה בדעת הקהל.¹⁴

חשש קע"ם מפני יוזמה צבאית ישראלית נוספת נגד "החדר הצפוני" נשען, ככל הנראה, על שני גורמים. ראשית, בתחום היכולות, ישראל אכן ריכזה כוחות נוספים בצפון לאחר פעולת תואפיק. היא עשתה זאת בתגובה לכוננות הסורית ומתוך חשש לתגובה סורית על הפעולה. לאחר פעולת תואפיק נוצרה אפוא אסקלציה של כוננויות, שהיא כשלעצמה מאפיין מובהק של משבר. שנית, בתחום הכוננות, קע"ם העריכה כי ישראל מכשירה את הקרקע למבצע צבאי נוסף. נראה כי טענות כלי התקשורת של קע"ם, ולפיהן נחלה ישראל תבוסה בתואפיק, נתנו ביטוי לא רק לצרכים תעמולתיים, אלא גם להערכה אותנטית, שזו אכן הייתה תוצאת הקרב. פועל יוצא מכך הייתה הערכת גורמים בקע"ם, כי בכוננות ישראל לנקוט מהלך כוח נוסף במטרה למחוק את מה שחשבו שנתפס בישראל ככישלון פעולת תואפיק.

חרף פוטנציאל ההסלמה הגלום במצבים כגון אלה – במיוחד כאשר שני הצדדים למשבר אינם מקיימים ביניהם דיאלוג ישיר או עקיף – החלה המתיחות בגבול הצפון להתפוגג לקראת ראשית השבוע השני של פברואר. ישראל החלה להחזיר כוחות שנפרסו מול סוריה, כנראה בשל הערכתה (הנכונה), כי מהלכי דמשק הינם בעלי אופי הגנתי. מנגד יכלו הסורים לזהות את צמצום הסד"כ הישראלי בצפון, וממילא הצטמצם חששם מפני יוזמה צבאית ישראלית. הצורה שבה פירשה קע"ם את פינוי כוחות צה"ל אינה ברורה, אולם סביר להניח שהעריכה, כי מהלכי ההגנה שנקטה בצפון (ואולי גם בדרום) הביאו להרתעת ישראל. אם אכן זו הייתה המסקנה, יכול היה להיות לה משקל חשוב בהחלטת מצרים להכניס את צבאה לסיני במטרה להרתיע את ישראל מלתקוף את סוריה בנסיבות דומות כשבוע ימים מאוחר יותר. נוסף על כך סביר להניח, כי מסקנה כזו יכלה לתרום משמעותית לביטחון העצמי בקע"ם בדבר יכולתן המשותפת של מצרים ושל סוריה להתמודד עם ישראל.

אלמלא תקרית פאג'ר מה-12 בפברואר, אפשר להניח במידה רבה של ודאות, כי המתיחות שהשתררה בין ישראל לקע"ם בעקבות פעולת תואפיק הייתה מתפוגגת לחלוטין במהלך הימים שלאחר מכן, שכן לשני הצדדים – וזה אולי המאפיין החשוב ביותר של משבר זה – לא היה עניין בהסלמה. תקרית פאג'ר עצמה הייתה חוליה נוספת בשורת תקריות (חלקן ביוזמה ישראלית וחלקן ביוזמה סורית), שמקורן בהסכם שביתת הנשק מיולי 1949, אשר הותיר חלקות אדמה באזורי הגבול המפורזים בין ישראל לסורים בסטטוס בלתי ברור. התקרית הייתה בשטח המפורז שממזרח לחולה המיובשת, ובעיניים ישראליות זו הייתה פרובוקציה סורית ברורה, שכן הסורים פיתו חיילים ישראלים לחשוף את עצמם מול עמדות סוריות ואחר-כך פתחו עליהם באש. שני חיילי נח"ל מונצח נהרגו, ואחד נפצע. הרמטכ"ל לסקוב העיד בפני בן-גוריון, כי "אנשינו התנהגו בהתאפקות יוצאת מן הכלל".¹⁵

על רקע המתיחות שבין ישראל לקע"ם בתקופה שקדמה לתקרית ניתן היה לצפות, כי האירוע יסלים מחדש את אווירת המשבר בין שני הצדדים. בפועל הדבר קרה, אך לא מייד. מנהיג קע"ם, נאצר, אומנם הגיע ב-14 בפברואר במפתיע לדמשק ובשלב ראשון אף קישרה העיתונות בישראל בין ביקורו לבין המתיחות בין ישראל לסוריה, אבל יום אחר-כך, ייתכן שבהשראת גורמים מדיניים, קושרים מאמרי פרשנות בעיתונות הישראלית את הביקור לבעיות פנים בהנהגה הסורית. יתרה מזאת, בניגוד לאווירה המלחמתית שיצרו כלי התקשורת של קע"ם מייד לאחר פעולת תואפיק, אין לאחר תקרית פאג'ר התייחסויות מיוחדות לכוננות תוקפניות של ישראל מול דמשק ולמאמץ מצרי-סורי להרתיעה מפעולה כזו, וככל הידוע המצרים גם נמנעו מלעבות את מערכיהם בסיני בתגובה מיידית לתקרית. נראה כי התקשורת הקע"מית, שעד שלב זה נתנה ביטוי אותנטי למדי למהלכים הצבאיים בסוריה

ובמצרים, שיקפה את הערכתם של מקבלי ההחלטות בקע"ם, כי צעדי הכוננות שננקטו עד עתה די בהם לקידום פעולה ישראלית מוגבלת בצפון.

מצב דברים זה החל להשתנות במהירות במהלך ה-15 וה-16 בפברואר, כאשר לשירותי המודיעין של קע"ם החלו לזרום ידיעות על כוונות תוקפניות ישראליות. בחלקן מסרו הידיעות על ריכוזי כוחות ישראלים גדולים בצפון, וסביר להניח כי הן שיקפו את הגברת הכוננות הישראלית מול סוריה לאחר תקרית פאג'ר. העיתון הלבנוני "אל-חייאת", שהוא המקור הטוב ביותר על התפתחות המשבר בצד הערבי, דיווח (ב-26 בפברואר), כי ב-18 בפברואר התקבלה במועצת הליגה הערבית אינפורמציה בדבר ריכוזי כוחות גדולים של צה"ל "לאורך החזית הצפונית מול טבריה והחזית הדרומית מול אל-עריש". עיתון לבנוני אחר, "אל-צייאד", מסר כבר ב-18 בפברואר, כי דיווחים שהגיעו ללבנון הצביעו על תנועה גדולה של כוחות ישראליים לעבר הגבול הסורי. גורמי ביטחון לבנוניים העריכו, לדברי העיתון, כי בכוונת ישראל לבצע התקפת נקם על כישלון פעולת תאופיק במטרה להעלות את המורל הירוד בקרב תושביה. לצד דיווחים בדבר תנועות צבא ישראליות, שהחלו להגיע מספר ימים לפני שדווח עליהן בעיתונות, ונוסף על איתור שתי גיחות צילום, שביצע חיל האוויר הישראלי מעל סוריה, הגיעו לשירותי המודיעין של קע"ם ידיעות מתריעות נוספות, ולפיהן נערך בישראל גיוס מילואים, נמל חיפה נסגר לשם קליטת רכש, קצינים וטייסים הוחזרו מחו"ל לקראת פעולה צבאית גדולה, ומועדו המתוכנן של המבצע כבר נקבע לתאריך כלשהו בין ה-20 ל-29 בפברואר. הסבר חלקי לתכונה הצבאית שיוחסה לישראל נמצא במידע שהגיע לקהיר בדבר חילוקי דעות בין הצבא ובן-גוריון לבין הכנסת. על פי אותו מידע התכוון בן-גוריון לפעול צבאית נגד הסורים במטרה לחזק את מעמדו מול הכנסת. להערכת אמ"ן, הביאו דיווחים אלה את צמרת קע"ם

להאמין, כי ישראל החליטה לתקוף את סוריה ב-22 בפברואר, יום איחוד קע"ם, וזאת כדי לנצל את המצעד הצבאי שהיה אמור להיערך באותו יום בדמשק, ואשר עתיד היה להותיר סד"כ סורי מצומצם בקו העימות.¹⁶

מקור הידיעות שהגיעו למצרים אינו ברור. רבין גורס, כי בריה"מ מילאה במשבר 1960 תפקיד דומה לזה שמילאה במשבר 1967, כאשר העבירה לקהיר ב-15 בינואר (כך במקור) מידע אמין, כביכול, על ריכוזי צבא ישראליים בצפון ועל כוונות ישראל לפתוח במבצע צבאי נרחב נגד סוריה "כחלק ממזימה אימפריאליסטית-ציונית".¹⁷ התייחסות דומה לתפקיד הסובייטי בפרשת "רותם" נמצאת גם אצל גרנות ואצל כהן ולביא.¹⁸

יהיו אשר יהיו מקורות המידע על כוונותיה התוקפניות של ישראל נגד סוריה, כל האינדיקציות מראות כי צמרת קע"ם ראתה מידע זה כאמין וייחסה לישראל, אף כי בטעות, כוונה לפתוח במתקפה נרחבת נגד סוריה. במטרה לקדם מהלך ישראלי אפשרי כזה נקטה הנהגת קע"ם שורה של צעדים, שהפכו את המתרחש הזמנית בינה לבין ישראל למשבר לכל דבר.

תגובתה המרכזית של מצרים הייתה הכנסת רוב צבאה לחצי האי סיני תוך הפרת פירוזו דה-פקטו – לראשונה מאז נסוג משם צה"ל בראשית 1957.

הצבא המצרי החל לנוע לתוך סיני כבר ב-17 בפברואר, אולם נראה כי בשלב ראשון נכנסו כוחות חלוץ בלבד. לטענת העיתון הלבנוני "אל-חייאת", התבצע ב-18 ובבוקר ה-19 בפברואר גיוס כללי של אמצעי תחבורה אזרחיים – ציבוריים ופרטיים – לטובת המאמץ הלוגיסטי המצרי, כל הכבישים הראשיים המובילים לסואץ מקהיר ומאלכסנדריה נסגרו לתנועה אזרחית, והשיט בתעלה הופסק מספר פעמים במטרה לאפשר לשיירות של הצבא לעבור לגדה המזרחית. כמו כן בוצע גיוס מילואים חלקי, בעיקר של רופאים ושל מהנדסים, בוטלו חופשות קצינים, ונעשו הכנות להקמת מערך חירום רפואי. מהלכים אלה,

חי"ד לקראת היערכות ברפיח, 1956

על פי העיתון הלבנוני, נתנו אינדיקציות ברורות למצב החירום במצרים והקשו על הסתרת המבצע. דיוויזיית החי"ר מספר 2 ואחריה דיוויזיית השריון מספר 4 נעו לתוך חצי האי בדממת אלחוט בין ה-22 ל-24 בפברואר והשלימו את היערכותן בתוך יומיים. ב-27 בפברואר היו ערוכות בסיני 6 מתוך 10 חטיבות החי"ר של הצבא המצרי וכל 3 חטיבות השריון שלו. בסך הכול מדובר היה בכ-500 טנקים ומשמדי טנקים SU-100.

ריכוז הכוחות המצרי – שהיה ללא תקדים בכמותו בתולדות הסכסוך הישראלי-ערבי – הפתיע את ישראל. הביטוי הברור ביותר להפתעה זו הוא העובדה, כי מול הדיוויזיות המצריות, שיחידות החלוץ שלהן הגיעו ב-24 בפברואר למרחק קילומטרים בודדים מהגבול, ניצבו בנגב באותה עת בין 20 ל-30 טנקים ישראליים בלבד. דיון מפורט במהות ההפתעה האסטרטגית בפרשת "רותם", בממדיה ובסיבותיה ייערך בהמשך. בשלב זה תתואר רק השתלשלות האירועים.

אפשרות כניסת צבא מצרי לסיני בתגובה למתיחות בין ישראל לסוריה הייתה סוגיה שנכללה בסדר העדיפויות האיסופי של אמ"ן לאחר כינון קע"ם. אולם הקונספציה האמ"נית, שגרסה כי התוצאות הצבאיות של מבצע "קדש" הותירו את רישומן על נאצר, וכי מצרים עדיין אינה רואה עצמה בשלה להתמודדות נוספת עם ישראל, גרמה לכך שאיום זה ייחשב כבעל סבירות נמוכה, יחסית. לפיכך גם אמצעי האיסוף, שנועדו להתריע על מהלך מצרי כזה, היו מוגבלים ונשענו בעיקר על מקורות אנושיים (humint) בסיני ועל תצפיות ארוכות טווח בקדמת סיני. מעבר לכך נראה, כי אמ"ן בנה את יכולת ההתרעה שלו באותה תקופה על הצורך לסגור את תעלת סואץ לשיט כתנאי להעברת כוחות גדולים של הצבא המצרי ממזרח לתעלה ועל כך שפעולה כזו תחייב הודעה פומבית לכל הגורמים העושים שימוש בנתיב שיט זה. האמצעי הסופי לבחינת היערכות הצבא המצרי, כולל בסיני, היה גיחות צילום של חיל האוויר מעל סיני ובעומק מצרים.

עד פברואר 1960 נמנע הצבא המצרי מכניסה מסיבית לסיני, גם כאשר נוצרו נסיבות חריגות. כך, למשל, כאשר ערכה ישראל את תרגיל הגיוס הפומבי באפריל 1959 ("ליל הברווזים"), נמנעה מצרים מכל הזזת כוחות לתוך סיני, בעוד שסוריה העלתה את כוננותה ותגברה משמעותית את יחידותיה בקו הקדמי מול ישראל. במובן זה מערכת ההתרעה האמ"נית בגבול הדרום לא הועמדה בכל מבחן ממשי בתקופה שבין פינוי סיני בתחילת 1957 ועד ראשית 1960.

כזכור, מייד לאחר פעולת תואפיק הכריזו כלי התקשורת המצריים על זרימת כוחות צבא לסיני, ואמ"ן איתר, אף כי באיחור, כי הכוח המצרי בחצי האי תוגבר בחטיבת חי"ר ובגדוד טנקים. את העיכוב באיתור המהלך המצרי ניתן לייחס לשלושה גורמים עיקריים: ראשית, הכוח שנכנס היה מצומצם יחסית, ולכן היה קשר לאתרו; שנית, הכוח נפרס ככל הנראה בעומק סיני, ולכן אותר רק על-ידי גורמי אנוש (יומינ"ט), אשר לא יכלו להעביר את

הידיעה על כך במהירות מספקת למפעיליהם באמ"ן; שלישית, כניסה מצומצמת של צבא מצרי לסיני לא נתפסה כאיום חמור במיוחד על ישראל, ולכן גם זכתה לתשומת לב נמוכה יחסית.

לאחר תקרית פאג'ר, כאשר המתח בין ישראל לסוריה גאה שוב, בלט הפרופיל הנמוך של התקשורת הקע"מית בכל הקשור לאפשרות של עימות מחודש בין ישראל לסוריה ולנקיטת צעדי כוננות לקראת התפתחות כזו ב"חדר" הצפוני וב"חדר" הדרומי של קע"ם. אילו היה אמ"ן נסמך על דיווחי התקשורת הערבית בלבד, אין ספק שלא היה די באלה כדי להניעו להוציא התרעה בדבר אפשרות של כניסת הצבא המצרי לסיני. אולם ידיעות שונות שהצטברו באמ"ן הצביעו על אפשרות של כניסה מסיבית של הצבא המצרי לסיני.

חרף הידיעות בדבר המהלך המצרי הצפוי וחרף משמעותו האסטרטגית מרחיקת הלכת של מהלך זה, אין כל סימן שאמ"ן נקט אמצעים מיוחדים, מעבר לכתיבת סיכום אחד, כדי ליידע את הדרג המדיני הבכיר בדבר התפתחות זו. בן-גוריון מציין ביומנו, כי ב-18 בפברואר נפגש שלוש פעמים עם ראש אמ"ן, אלוף הרצוג: בבוקר, לדיון במטכ"ל על הערכת המודיעין השנתית, אחר-כך (ייתכן שבמהלך ישיבת הבוקר) לפגישה נוספת הקשורה לביקורו המתוכנן של ראש-הממשלה בארה"ב, ובערב – לפגישה נוספת לדיון על הביקור המתוכנן. למחרת (יום שישי) נערכה פגישת מטה נוספת. ביומן אין כל אזכור לאפשרות שראש אמ"ן ניצל את פגישותיו עם ראש-הממשלה כדי להעמידו על המהלך המצרי המתוכנן. רק ב-24 בפברואר מתייחס בן-גוריון לראשונה ביומנו למשבר המתהווה עם המצרים. לאור העובדה כי במשך שנים הקפיד בן-גוריון לכתוב ביומן כל ידיעה חשובה שהגיעה אליו, קשה להניח כי קיבל דיווח כזה מראש אמ"ן ולא התייחס אליו שם.

בדרגי העבודה של אמ"ן ושל אג"ם הייתה מודעות גבוהה יותר לסוגיית ההתפרסות של הצבא המצרי בסיני – במיוחד לאחר ה-17 בפברואר, משהמשיכו להגיע ידיעות שהצביעו על כניסת כוחות מצריים לחצי האי. חלק מהידיעות היה ממקורות גלויים. כך, למשל, דיווח ב-21 בפברואר העיתון הלבנוני "אל-חייאת", כי מאז ה-17 בפברואר, עת הוצאה בקהיר פקודת יום לכוחות המצריים להלוס קשה "בכל התגרות ישראלית בלא לחכות לפקודה נוספת", עוסקים כל כלי התחבורה היבשתיים והאוויריים של קע"ם בהעברת כוחות לקדמת סיני, ובמצרים עצמה הוטלה הצנזורה החמורה ביותר מאז משבר סואץ.¹⁹ יום אחר-כך דיווחו כלי התקשורת הישראליים על איומים הנשמעים מקהיר, ולפיהם צפויה ישראל למלחמה בשתי חזיתות.²⁰ אינדיקציות אחרות היו ממקורות דיפלומטיים. בלטה במיוחד בהקשר זה (ובדמיון רב להתנהגותה במשבר 1967) יוזמת בריה"מ. זו הורתה לשגרירה להיפגש עם שרי החוץ בישראל ובקע"ם ב-22 בפברואר. ההערכה בקהיר הייתה, שהפגישה באה על רקע המתיחות בין ישראל לסוריה. אישור לכך נתן ה"ניו-יורק טיימס", שמסר

כי במוקד הפגישות עמד ניסיון סובייטי להרגיע את הרוחות.²¹

חרף האינדיקציות המצטברות לגבי מהלכי מצרים חסרו לאמ"ן נתונים הן על עוצמת הכוח שנערך בסיני והן על אתרי פריסתו. הדרך הטובה ביותר לסגירה איכותית של פערי מידע אלה הייתה באמצעות גיחת צילום, אולם לביצוע גיחה כזו נדרש אישור הדרג המדיני. אישור כזה בושש להגיע – בראש ובראשונה מחשש שגיחת צילום בעומק מצרים, שאותה יאתרו המצרים, תתפרש בקהיר כהתגרות, וסביר להניח כי תביא להסלמת המשבר. מעבר לכך, בביצוע גיחות מן הסוג הזה קיים תמיד הסיכון של הסתבכות בקרב אווירי ושל אובדן מטוסים. לא ברור באיזו מידה לחץ אמ"ן לביצוע הגיחה, אולם נראה כי האישור לביצועה ניתן רק ב־22 בפברואר, לאחר שהגיע דיווח על כניסת דיוויזיה 4 לסיני.²²

הסוגיה של נתיב הגיחה הציבה דילמה בפני המתכננים, שכן עמדו בפניהם שתי חלופות: גיחה מעל בסיסי הקבע של דיוויזיה 4 באיזור התעלה כדי לראות אם הדיוויזיה במקומה, או מעל סיני – במטרה לאתר את הדיוויזיה, אשר לפי ידיעות שונות התפרסה באיזור ביר גפגפה או באיזור ג'בל לבני. ההיגיון המבצעי תמך באופציה השנייה, מכיוון שהאיום המיידי נבע מהיערכות הצבא המצרי בקדמת סיני ומכיוון שהיה קל יותר ומסוכן פחות לבצע גיחת צילום בקרבה יחסית לגבול הישראלי. אולם על רקע הקשיים שבהשגת אישור מהדרג המדיני לגיחה נפלה ההכרעה דווקא לטובת מסלול מעל מחנות הקבע של דיוויזיה 4 באיזור התעלה. זאת כיוון שדרגי העבודה באמ"ן ובאג"ם העריכו (ובצדק), כי הסיכוי להשיג אישור נוסף לגיחת צילום – והפעם בעומק מצרים – אם הדיוויזיה לא תאותר במערכה בסיני, הינו מצומצם. אולם – העריכו באמ"ן – אם תתבצע הגיחה הראשונה מעל איזור התעלה, והמחנות יימצאו ריקים, הסיכוי לקבל אישור לטיסה נוספת מעל סיני, גיחה שמטבעה היא מסוכנת פחות, הינו גבוה יותר.

גיחת הצילום מעל מחנות הצבא המצרי באיזור התעלה בוצעה באמצעות מטוס "ווטור" לסיוור ולצילום מטיסת ה"ווטורים", שבסיסה ברמת־דוד, בליווי מטוס "ווטור" נוסף. חיפוי לגיחה ניתן על־ידי רביעיית מטוסי "סופר־מיסטר" (סמב"ד), שנועדה לטוס מעל הים ולהתערב, אם מטוסי "מיג 17" מצריים ינסו ליירט את מטוסי חיל האוויר. הגיחה בוצעה ב־23 בפברואר בשעות הצהריים, ומסלולה עבר מדרום לצפון מעל איזור תעלת סואץ. כפי שאכן ניתן היה לצפות, ניסו המצרים ליירט את מטוסי הצילום, אולם ללא הצלחה. פענוח צילומי האוויר בשעות הערב של ה־23 בפברואר העלה כי דיוויזיה 4 אינה נמצאת בבסיסי הקבע שלה, ומייד הוחלט על ביצוע גיחה נוספת מעל סיני לאיתור הדיוויזיה.²³ נראה כי תוצאות גיחת ה־23 בפברואר הועברו יחד עם המסקנות המתאימות לבן־גוריון. למחרת בבוקר הוא נועד לפגישה עם שרת החוץ, גולדה מאיר, עם הרמטכ"ל ועם ראש אמ"ן לדיון

במצב, ובה החליט, כי "לא נעשה גיוס כללי, נמשיך כוננות מלאה של חיל האוויר ונחכה להתפתחויות".²⁴

ב־24 בפברואר התבצעה גיחת צילום נוספת. פענוח צילומי האוויר, שנמשך שעות ארוכות, העלה כי דיוויזיה 4 ערוכה בקדמת סיני (ולא באיזור ביר גפגפה), וכי הסד"כ המצרי שנפרס בסיני עולה בהרבה על כל אשר הוערך קודם לכן. בעוד שקודם לפענוח צילומי האוויר העריכו המחמירים בין קציני אמ"ן, כי סד"כ השריון שהעבירו המצרים לחצי האי אינו עולה על 250 טנקים, העלו ממצאי הגיחה כי ריכוז השריון המצרי בקדמת סיני הוא כפול מזה ומגיע ל־500 טנקים ומשחיתי טנקים. בסך הכול נפרסו באיזור ג'בל ליבני-אל-עריש דיוויזיית שריון אחת (דיוויזיה 4), דיוויזיית חי"ר אחת (דיוויזיה 2) וכוחות נוספים בסדר גודל של כשלוש חטיבות חי"ר. מול הכוח המצרי הזה היו בנגב ב־24 בפברואר בין 20 ל־30 טנקים ישראליים.²⁵

ההפתעה, ממדיה וסיבותיה

במורשת המיתוסים הישראלית זכורה פרשת "רותם" בעיקר בשל כישלון אמ"ן במתן התרעה מפני המהלך המצרי. הפתק הידוע שכתב ראש אג"ם דאז, אלוף יצחק רבין, אל מפקד חיל האוויר, עזר ויצמן, ולפיו המהלך המצרי תפס את צה"ל "עם המכנסיים למטה. ל־24 השעות הקרובות הכול תלוי בחיל האוויר",²⁶ הוא אולי הביטוי הציורי ביותר לתחושת ההפתעה והחירום שנוצרה בצמרת צה"ל, כאשר התגלו בסופו של דבר מיקום הכוח המצרי והיקפו. בן פורת מונה את "רותם" כאחד מכישלונות ההערכה הגדולים בהיסטוריה של אמ"ן;²⁷ גרנות מגדיר את חלקו של אמ"ן בפרשה כ"חוויה טראומטית",²⁸ ותיאורים תמציתיים אחרים של האירוע מאשימים את אמ"ן בצורה מפורשת אף יותר: "רותם נכנס להיסטוריה כשם צופן לאחד הביזיונות הגדולים של קהיליית המודיעין".²⁹ שמץ מההפתעה של צמרת צה"ל בעקבות המהלך המצרי בא לידי ביטוי גם בתדרוך שנתנו הרמטכ"ל לסקוב וראש אמ"ן הרצוג לבן־גוריון מייד לאחר הפענוח הראשוני של ממצאי גיחת הצילום: "נאצר העביר כל כוחותיו לסיני... כוננותם [של המצרים] היא שבשמונה שעות יש ביכולתם לעבור להתקפה".³⁰

אולם ההפתעה, שהייתה נחלת הדרג הצבאי הבכיר, לא הייתה בהכרח גם מנת חלקם של דרגי העבודה. לרשות אמ"ן עמדו ידיעות על מהלכיהם של המצרים בסיני, וממדי ההפתעה של אמ"ן עם גילוי עוצמת הכוח המצרי בסיני היו קטנים יחסית לאלה שהפגין הדרג הצבאי. אמ"ן אומנם העריך את מהלכי הצבא המצרי בהערכת חסר, אבל עשה זאת על סמך הנחה, שנשענה על מקורות מידע טובים, ולפיה מטרת המצרים אינה אופנסיבית, קרי התקפה על ישראל, אלא דפנסיבית – הרתעת ישראל מתקיפת סוריה. גם תגובת בן־גוריון לדיווחים של לסקוב ושל הרצוג על ממצאי הגיחה האווירית אינה מעידה על תחושת הפתעה יוצאת דופן.

בתשובה לבקשת הרמטכ"ל לאשר גיוס (כנראה נרחב) של יחידות מילואים מאשר ראש-הממשלה גיוס סלקטיבי ביותר: "הסכמתי לגיוס מילואים לחיל האוויר, למען יוכלו לעמוד בכוננות מתמדת, לגיוס קצת מילואים של חי"ר למען שחרר חטיבת גולני מתעסוקה וכן צנחנים – למטרה זו, וגם קצת לחיזוק חיל השריון".³¹

על רקע זה מתעורר הצורך לבחון ארבע שאלות מרכזיות, הנוגעות לסוגיית ההפתעה ב"רותם": ראשית, באיזו מידה, אם בכלל, ניסו המצרים להפתיע את ישראל באמצעות הכנסת צבאם לסיני? שנית, האם האיחור באיתור המהלך המצרי על כל משמעויותיו היה בבחינת כישלון מודיעיני ישראלי? שלישית, אם אכן היה זה כישלון מודיעיני, האם היה כאן כשל איסופי ו/או הערכת ו/או אחר? ולבסוף, מה היו הסיבות לתפקוד הבלתי מוצלח של אמ"ן באיתור כניסת הכוחות המצריים לסיני? חשוב להדגיש, כל כל ניסיון לענות על שאלות אלה ייתקל בקשיים מרובים – בראש ובראשונה מכיוון שהאינפורמציה העומדת לרשות החוקר בסוגיית "רותם" אין בה די להסקת מסקנות נחרצות בנושא שהוא פרובלמטי מטבעו. מכאן שהתשובות שתינתנה לשאלות אלה הן בעירבון מוגבל בלבד.

בהעדר כל מידע על תהליכי קבלת ההחלטות בקע"ם סביב פרשת "רותם", כל שניתן לעשות הוא לנסות להסיק מסקנות נסיבתיות ממעט העובדות הזמינות. כזכור, מייד לאחר פעולת תואפיק הכריזו כלי התקשורת המצריים על תגבור כוחות בסיני, ובפועל הכוחות אכן תוגברו שם בחטיבת חי"ר ובגדוד שריון. לעומת זאת, לאחר תקרית פאג'ר, ובמיוחד באמצע פברואר, לאחר שהגיע למצרים זרם ההתרעות בדבר כוונות תוקפניות ישראליות, אין כל התייחסות פומבית קע"מית לאפשרות של כניסת הצבא לסיני. זאת ועוד, השלטונות המצריים הטילו איפול צנזוריאלי כבד על מהלכי הצבא לאחר ה-17 בפברואר, והדיוויזיות המצריות חצו את התעלה ונכנסו לסיני בדממת אלחוט מלאה ומרשימה ביעילותה. לכאורה, אם מטרת מצרים אכן הייתה להרתיע את ישראל, הרי שהסתרת מהלכיה בסיני חתרה תחת יעד זה. אם מצרים אכן חששה שבכוונת ישראל לפעול נגד סוריה, הרי שיצירת איום צבאי פומבי על ישראל בדרום היה הצעד הטבעי לשם השגת הרתעה אפקטיבית.

אולם ההיגיון האסטרטגי המצרי במקרה זה היה מעט שונה, אף כי חתר להשגת אותו יעד. נראה כי בהשפעת האירועים של תחילת פברואר – כאשר המצרים תגברו את כוחם בסיני ונתנו לכך פומבי ובכל זאת לא הצליחו למנוע את מה שנתפס בעיניהם כהתגררות ישראליות בצפון (טיסות סיור מעל לקונייטרה, תגבור כוחות באיזור הגבול, תקרית פאג'ר) – החליטה קהיר ליצור "עובדות בשטח" באמצעות ריכוז צבאי מאיים על ישראל בדרום ורק אחר כך לעשות שימוש ביכולת צבאית זו כדי להרתיע את ישראל מפעולה נגד סוריה. אם הנחה זו אכן נכונה, הרי שהאסטרטגיה המצרית בשלב זה של פרשת "רותם" הייתה בנויה משני שלבים: השלב הראשון – נקיטת

אמצעים שונים כדי להסתיר את מהלך הכניסה לסיני במטרה ליצור עובדות מוגמרות בשטח, לפני שישראל תספיק להגיב. זהו השלב שבו ניסתה מצרים להפתיע את ישראל. אולם המצרים לא חתרו לניצול ההפתעה לשם פתיחה באש, וברור שהשלב השני בתוכניתם התבסס על ניצול היכולת הצבאית שצברו בסיני כדי להרתיע את ישראל. בשלב זה הסתיים עניינם של המצרים בהסתרת מהלכיהם, שכן להשגת היעד ההרתעתי היה עליהם לוודא שישראל מודעת ליכולתם ולכוונותיהם בסיני. לאחר טיסות הצילום הישראליות ב-23 וב-24 בפברואר הושג גם יעד זה.

התשובה לשאלה השנייה היא פשוטה יחסית: "רותם" הוא אכן כישלון מודיעיני, אף כי ייתכן שלא רק אמ"ן אחראי לכישלון זה. הכישלון האמ"ני ב"רותם" הוא בראש ובראשונה פועל יוצא מן העובדה שמקבלי ההחלטות המרכזיים בצה"ל – לסקוב, רבין, ויצמן ואלופים אחרים – הופתעו מהעוצמה ומהמיקום של הכוחות המצריים בסיני. הדבר בולט עוד יותר על רקע העובדה, שעד פענוח ממצאי גיחת הצילום של ה-24 בפברואר לא נקט צה"ל כל מהלך לתגבור כוחו בנגב חרף הידיעות על ריכוזי הצבא בסיני. רק לאחר שנודעו ממצאי גיחת הצילום ננטשה אווירת השאננות, והמטכ"ל נקט שורה של צעדי חירום – בראש ובראשונה העלאת כוננות וגיוס מילואים. השינוי החד בדפוסי הפעילות הצה"ליים הוא הביטוי הברור ביותר להפתעת הדרג הצבאי בישראל ממהלכי מצרים בסיני.

לזכותו של אמ"ן ניתן לומר כי הוא נתן ביטוי מדויק ונכון למידע ההתרעתי אשר עמד לרשותו באותה עת. אולם נראה כי כשל בשתי נקודות מרכזיות: ראשית, בהבנת ובהטמעת המידע ההתרעתי שעמד לרשותו. אמ"ן וגם אמ"ן/מחקר לא שינו מהותית את מתכונת עבודתם גם לאחר קבלת המידע ההתרעתי. אף כי אין מדובר בשאננות מלאה – אחרי הכול, הועלתה כוננות, הוצאו פקודות איסוף חדשות, והייתה דריכות בקרב דרגי העבודה הרלבנטיים במחקר – הרושם הוא, כי אין הטמעה מלאה של האפשרות ושל המשמעות של כניסה מסיבית של הצבא המצרי לסיני. יתרה מזאת, הרושם הוא שהצלחת המצרים לפרוס בסיני יותר משתי דיוויזיות בדממת אלחוט מלאה הפתיעה את אמ"ן, אשר העריך קודם לכן, כי יוכל לקבל התרעה על מהלך פריסה מסיבי מאמצעי האיסוף שעמדו לרשותו. שנית, ואף חשוב מכך, אמ"ן כשל בהבהרת המשמעויות של המידע ההתרעתי הזמין לדרג הצבאי ולדרג המדיני הבכיר. לכך כמה ביטויים: העובדה שראש אמ"ן לא יידע (ככל הנראה) את בן-גוריון בהוראות שקיבל הצבא המצרי להיכנס לסיני, התמשכותו של הוויכוח על קיום גיחת הצילום, אי תגבור הכוח הישראלי בנגב והפתעת צמרת צה"ל עת התגלו ממדי המהלך המצרי. אפשר כי חלק מהאחריות לעובדה שצה"ל הופתע נופלת על הדרג האג"מי, שלא היה בשל עדיין לקלוט אפשרות של ריכוזי כוחות מסיביים של צבא מצרי בסיני, ושנטה לעיתים לזלזל ביכולתו של צבא זה. אולם

אין בכך כדי להפחית מאחריותו של אמ"ן, שהרי אחד מתפקידיו המרכזיים היה למנוע זלזול כזה.

מקור הכשל האמ"ני לא היה בתחום האיסופי. אומנם בתחילת שנות ה־60 מערך האיסוף של אמ"ן מול מצרים לא הרשים ביכולתו, אך השתלשלות האירועים במהלך השבועות שלאחר פעולת תואפיק הוכיחה, כי די היה גם ביכולת האיסופית המוגבלת שעמדה לרשות אמ"ן כדי לתת התרעה איכותית בדבר מהלך כוח משמעותי בסיני. על פניו נראה שהכישלון האמ"ני ב"רותם" גם לא היה הערכתי, שהרי לאחר שהתקבל המידע המתריע, נתן לו אמ"ן ביטוי נכון ומדויק בהערכתו, כי הצבא המצרי אכן ייכנס לסיני. הכשל העיקרי של אמ"ן היה אי שימת דגש מספיק על האפשרות כי רוב מניינו של הצבא המצרי עתיד להיכנס לסיני, וכי במצב שבו רוב הצבא המצרי ערוך מול כוחות ישראליים מדוללים בנגב יכול להיווצר בצד המצרי פיתוי לנצל את היתרון המשמעותי שנוצר בחזית להשגת הישגים נוספים, גם אם זו לא הייתה המטרה המקורית של יוזמת קהיר. מכיוון שאמ"ן כשל בהבנה מלאה של המשמעויות האופרטיביות שנגזרו מן המידע ההתרעתי שעמד לרשותו, הוא נכשל גם במתן התרעה בעוצמה אשר יהיה בה כדי לדרבן את הדרג הצבאי ואת הדרג המדיני לנקוט בשלב מוקדם יותר של האירוע אחד משני המהלכים הבאים: להוציא גיחת צילום או, לחלופין, לתגבר חלקית את הקו בדרום שלא על בסיס מידע התרעתי נוסף. ככל שניתן לשפוט, עיקר הכשל היה בחוליית הקישור בין אמ"ן לצמרת צה"ל – דהיינו בראשות אמ"ן ובראשות אמ"ן/מחקר.

שלושה גורמים חברו ליצירת כישלון זה. הראשון שבהם היה הקונספציה הבסיסית, אשר נולדה על רקע תוצאות מבצע סיני, ואשר גרסה כי כל עוד נאצר אינו רואה עצמו כמוכן להתמודד עם ישראל, הוא לא ינקוט מהלכי כוח – אשר הקריטי שבהם הוא ריכוז צבאו בסיני – מהלכים שעלולים להביא להתנגשות צבאית בלתי רצויה בינו לבין ישראל. להערכת אמ"ן, ב־1960 לא ראה עצמו נאצר מוכן להתמודדות כזו, וממילא גם לא בשלו בראייתו התנאים לנטילת סיכונים בצורת חציית הקו האדום הישראלי (אף כי עדיין קו אדום מעומעם בלבד) של פירוז דה־פקטו של חצי האי סיני מרוב הצבא המצרי. השלכה אחת של קונספציה זו הייתה, כמובן, ייחוס סבירות נמוכה ביותר לאפשרות שנאצר לא יורתע על־ידי ישראל ויבחר להכניס את כל צבאו לסיני. השלכה שנייה, שהיא פועל יוצא של הראשונה, היא המקום הנמוך יחסית שבו מיקם אמ"ן את האפשרות של היערכות מאיימת של הצבא המצרי בסיני. כתוצאה מכך, כאשר התממש המהלך המצרי, שמלכתחילה יוחסה לו סבירות נמוכה, לא עמדו לרשות אמ"ן אמצעים מספיק איכותיים – מעבר לגיחות צילום שהיו פרובלמטיות באופיין – למעקב מדויק ובזמן אמיתי אחרי התפרסות הצבא המצרי בסיני.

הגורם השני לכישלון הוא המידע תומך הקונספציה שהגיע לידי אמ"ן. מידע זה, שבא ממקורות שונים –

ובכלל זה מהתקשורת המצרית – הצביע על כך שהכנסת הצבא לסיני נועדה לשמור על הסטטוס־קוו, קרי הרתעת ישראל ממה שקע"ם העריכה ככוונותיה לתקוף את סוריה, ולא לשם כל מטרה אחרת. לכן, כל עוד לא הוחזרו ממדי ההתפרסות המצרית בסיני, לא היה בעצם הכוונה לפרוס כוחות בחצי האי משום איום על ישראל וגם לא שבירה של כללי משחק שהתגבשו בשנים שלאחר מבצע סיני. לתפיסה, שבדיעבד גם הוכחה כנכונה, כי המהלך המצרי הוא הגנתי באופיו ולא התקפי הייתה כמובן השפעה ברורה על התנהגותם של אנשי אמ"ן, אשר בהעדר איום מצרי ברור לא ראו צורך במתן התרעות ללא כל צורך.

ולבסוף, הסיבה השלישית והבסיסית ביותר להפתעה הייתה העדר ניסיון של אמ"ן בפרט ושל צה"ל בכלל במצבי משבר והפתעה נוסח "רותם". לכאורה נראה הדבר מוזר, שכן הניסיון המבצעי העשיר, שצברה מערכת המודיעין מאז הקמתה, היה אמור להכשירה לפעולה במצבי כוננות בנוסח שנוצר בתחילת 1960. אולם השקט בגבול ישראל-מצרים מאז פינה צה"ל את סיני, הרגיעה היחסית לאורך שאר הגבולות והקונספציה אשר גרסה, כי בשנים הקרובות לא צפויה התנגשות צבאית מסיבית בין ישראל לערבים, תרמו כולם ליצירת "דפוס פעולה סטנדרטי" (SOP – Standard Operating Procedure) של מצב רגיעה, שממנו התקשו אמ"ן וצה"ל להשתחרר, גם כאשר השתנה המצב. לרגיעה אמ"נית זו היו ביטויים שונים. כך, למשל, עבד באותה תקופה אמ"ן/מחקר (כמו גם המטה הכללי) רק בשעות העבודה המקובלות ולא השאיר כל תורנות בין השעות 5 אחרי הצהריים ו־8 בבוקר שלמחרת; לרוב החוקרים לא היה טלפון בבית, ולכן קשה היה לתקשר איתם שלא בשעות העבודה המקובלות, גם כאשר נוצרו נסיבות מיוחדות שחייבו זאת; וכלי הפרסום האמ"ניים היו בנויים לזמני שגרה ולא לזמני חירום, שבהם יש למסור במהירות לרשימת נמענים ארוכה דיווחים והערות תמציתיים. אולם מעבר להיבטים ביורוקרטיים אלה של ה־SOP האמ"ני באותה תקופה נודעה השפעה רבה למרכיב הפסיכולוגי־קוגניטיבי. לאחר תקופת רגיעה בת מספר שנים, רגיעה אשר אינה מופרעת על־ידי מצבי חירום והתרעות מפני התנגשות צבאית כוללת, לא היה מבנה החשיבה האמ"ני – האינדיווידואלי והקיבוצי – בנוי לקלוט שינויים דרמטיים בתמונת המצב. SOP פסיכולוגי זה מסביר לנו מדוע לקח לאמ"ן זמן רב יחסית להסתגל לאפשרות כי המצרים מרכזים כוח צבאי ניכר בסיני חרף אותות שונים שהצביעו על מהלך כזה.

משבר: 24 בפברואר עד אמצע מארס

הגדרתו הקלסית של הרמן גורסט, כי משבר הוא שבר חד ביחסים בין מדינות, המתאפיין בשלוש תכונות עיקריות: איום על ערכים החשובים למקבלי ההחלטות, זמן תגובה מוגבל והפתעה.³² הגדרות אחרות למשברים מדגישות, למשל, את מרכיב ההסתברות הגבוהה לפרוץ מלחמה על חשבון מרכיבי ההפתעה וזמן התגובה, או את חששם של

מקבלי ההחלטות המעורבים במשבר כי למעט כניעה, כל מהלך תגובה מצידם לאיום שהציב היריב יביא לעליית ההסתברות למלחמה.³³

על פי כל אחת מהגדרות אלה הידרדרה המתיחות ביחסי ישראל-קע"ם עד כדי משבר מלא בשעות הערב של ה-24 בפברואר, מרגע שהתגלה כי עיקר הצבא המצרי נפרס בקדמת סיני. מעבר לממדי ההפתעה ולזמן התגובה המוגבל היה מאפיינו המרכזי של המשבר האיום שהציבה מצרים על ביטחונה של ישראל. הסיכון העיקרי, בראייה הישראלית, היה גלום בעצם האפשרות של פרוץ מלחמה בלתי רצויה עם קע"ם ואולי גם עם מדינות ערביות נוספות. איומים אחרים, בעלי עוצמה יותר קטנה, אך בעלי רמת הסתברות יותר גבוהה, היו האפשרות של חיסול הרגיעה הצבאית בגבול עם מצרים – רגיעה שהושגה לאחר מבצע סיני – ואפשרויות הסלמה בתחומים אחרים, דוגמת סגירת מצרי טיראן. מעבר לכך בלט חששם של מקבלי ההחלטות הישראליים, כי צעדי תגובה מצידם עלולים להביא להידרדרות נוספת.

הפריסה המצרית המאיימת טמנה בחובה איום משולש: בטווח הזמן המיידי, קרי ביממה שלאחר גילוי הכוח, נטה מאזן הכוחות בצורה קיצונית לטובת המצרים, והייתה קיימת סכנה, אף כי אולי היפותטית בלבד, כי ישתמשו בכוח כדי לנצל את עדיפותם הזמנית בחזית; בטווח הזמן הבינוני, בימים ובשבועות שבהם עלולים היו לעמוד זה מול זה ריכוזי צבא גדולים משני עברי הגבול, הייתה קיימת סכנת מלחמה – אם במכוון, ואם, במיוחד בהעדר תקשורת בין שני היריבים, בשוגג; ולטווח הזמן הארוך, זה של חודשים ושל שנים, הייתה קיימת סכנה כי כוחות מצריים ניכרים יישארו לאורך הגבול עם ישראל ויחייבו את צה"ל לגייס מילואים ולהחזיק כוח משמעותי בחזית

בן גוריון, מיוזמי מלחמת המנע ב-1956, בשארם א-שייח'

הדרום תוך יצירת עומס בלתי נסבל על המשק הישראלי. חרף סיכונים אלה, הרי מתחילתו של המשבר ועד סופו הייתה רק סבירות נמוכה שהוא יסלים עד כדי עימות צבאי ישיר. סבירות נמוכה זו נבעה מכך שמטרת שני הצדדים היריבים הייתה בראש ובראשונה להרתיע זה את זה משימוש בכוח. לפיכך כל עוד לא העריך צד אחד כי הצד האחר מתכוון להפעיל כוח, לא נוצרו אצלו מניעים לעשות שימוש בכוחו שלו. ריסון הדדי זה הופך את "רותם" לדוגמא מעניינת לאירוע, שבו האסטרטגיה הדומיננטית של שני הצדדים היא הגנתית בלבד. ממילא ברור, כי באינטראקציה אסטרטגית מן הסוג הזה אין כל סיכוי להסלמה מכוונת של המשבר לכלל עימות צבאי. עם זאת יש לזכור, כי בכל משבר טמונה סכנה של הידרדרות בשוגג – במיוחד כאשר בין הצדדים היריבים אין תקשורת ישירה או עקיפה. מעבר לכך גם הייתה סכנה שאחד הצדדים ינסה לנצל את המצב שנוצר לשם שינוי הסטטוס-קוו באופן חד צדדי לטובתו. אולם בפרשת "רותם" היה לישראל ולקע"ם עניין משותף מרכזי אחד: להימנע – כמעט בכל מחיר – מהסלמה בלתי רצויה של המתיחות ביניהן. הצורה שבה ניהלו את המשבר בימים ובשבועות שלאחר מכן הוכיחה כי גם בהעדר תקשורת ישירה ביניהן הן הצליחו להשיג יעד זה.

התגובה הישראלית למצב החדש שנוצר עם גילוי הצבא המצרי בסיני הוכתבה על-ידי ראש-הממשלה ושר הביטחון, ויעדה המרכזי היה הנמכת פרופיל המשבר. לפיכך דחה בן-גוריון את דרישות המטכ"ל לגיוס מילואים נרחב ודרש תחת זאת להסתפק במה שלימים ובתנאים שונים לגמרי עתיד היה להפוך לקונספציה צה"לית מרכזית: הסדיר יבלום. במסגרת זו הסכים רק לגיוס כוח מילואים של כ-7,000 איש, שדי היה בו כדי לאפשר את פריסת

זכתה מדיניות ההימנעות מגיוס מילואים נרחב לביקורת נוקבת מצד שר החינוך והתרבות, זלמן (זיאמה) ארן. השר הביע חשש מפני התקפה ערבית, ראה בגיוס המצומצם משום נטילת "דיסק מסוכן" ודרש על כן גיוס מלא.³⁷ דיווח נוסף מסר בן-גוריון לחברי הממשלה בישיבת הממשלה הרגילה של יום ראשון (26 בפברואר), שבה חזר פעם נוספת על הסיבות להחלטתו לערוך גיוס מוגבל ביותר חרף המצב המתוח.

הפרופיל הנמוך שבו הגיבה ישראל הרשמית על המהלך המצרי עלה בקנה אחד עם תגובותיה הפומביות של קהיר למשבר. ב-23 בפברואר עוד נתן מקור צבאי בדמשק ביטוי למצב הכוננות שבו נמצאים כוחות האוויר והים של קע"ם, אך מבלי שהתייחס כלל לכניסת הצבא לסיני.³⁸ אולם עם פרוץ המשבר, לאחר גיחות הצילום של ה-23 ושל ה-24 בפברואר, ועד ה-9 במארס הפסיקו כלי התקשורת במצרים ובסוריה, למעט חריג בודד, מלהתייחס בצורה כלשהי לריכוזי הכוחות בסיני. החריג היה התבטאות זהירה, שאין בה משום הודאה בכך שמצרים ריכזה את כוחותיה בגבול, בעיתון "אל-אהראם" מה-28 בפברואר, כי נוכח עמידתה האיתנה של קע"ם מולה החלה ישראל להשמיע זעקות שבר על "קריאות למלחמה נגדה ועל ריכוזים שלא היו כדוגמתם בסיני וברצועת עזה ועל מלקחיים שנפתחו נגדה..." עניינה של קע"ם בחיסול המשבר הועבר לישראל גם בצינורות תקשורת אחרים. כך, למשל, ציטט העיתון הביירותי "אל-חייאת" את כתב "ירפי" בקהיר, שדיווח כי "חוגים אחראיים במצרים" מסרו כי ריכוזי צבא ישראליים אומנם אותרו לאורך

הכוח הצה"לי הסדיר ואת העמדת חיל האוויר במערך כוננות. נראה כי בן-גוריון גם לא אישר עריכת טיסות צילום נוספות מעל סיני לפחות עד ה-29 בפברואר.³⁴ במקביל הטיל איפול תקשורתי על המשבר שנוצר, וכתוצאה מכך נמנעו כלי התקשורת בישראל מלדווח על הכוננות ועל גיוס המילואים בארץ. אומנם התקשורת הישראלית דיווחה ב-25 בפברואר בכותרות הראשיות על ריכוזי הצבא המצרי בדרום, אולם דיווחים אלה נשענו על "מקורות זרים", בעיקר מאירופה, שידעו גם לספר כי צה"ל עוקב בעירנות אחר המתרחש בסיני. הערכת מקורות אלה הייתה זהה: המהלך המצרי מיועד לשרת צרכים פנימיים של קע"ם ולהרגיע את הסורים שהמצרים ניצבים לימנם, ולפיכך אין צופים כי יתפתח להתלקחות.³⁵ אף כי המסרים שהופיעו בתקשורת לא יוחסו ישירות לגורמים ישראליים, אפשר להניח כי ישראל עמדה מאחורי חלק ניכר מהם. סביר מאוד להניח שהתקשורת הישראלית שימשה כצינור להעברת מסרים לצד היריב. כמקובל ביחסי הממשלה עם התקשורת באותה תקופה, נפגש בן-גוריון עם עורכי העיתונים היומיים ודיווח להם – שלא לפרסום – על המצב הביטחוני, כולל גיוס המילואים המוגבל.³⁶

ככל הידוע נמנע בן-גוריון מלקיים ישיבות ממשלה מיוחדות על המשבר, ולפחות ביומנו אין כל עדות לפגישות כאלה. לשרים שבאו לשמוע ממנו דיווח על המצב הוא מסר פרטים בדבר הגיוסים ואת הערכתו כי המשבר יסתיים בשלום. פורום אחד שבו הוא דיווח על הפרשה היה ישיבת "חברינו" של שרי מפא"י. בפורום מצומצם זה

מטה האלוף טל – 1967

